

HISTORYCZNE ZAMKI A WSPÓŁCZESNOŚĆ

HISTORIC CASTLES AND THE MODERNITY

Ewa Węclawowicz-Gyurkovich¹

dr inż. arch.

Politechnika Krakowska
Wydział Architektury
Instytut Historii Architektury i Konserwacji Zabytków

STRESZCZENIE

Prace konserwatorskie, związane z adaptacją zabytkowych obiektów do nowych potrzeb i funkcji w średniowiecznych zamkach wiążą się często z potrzebą wprowadzenia nowych kubatur. Wiodącą inspiracją staje się pokora, elegancja i oszczędność środków wyrazu wobec zabytkowej substancji zastanej oraz świadomość delikatności tworzywa, jaki stanowi każdy obiekt historyczny.

Słowa kluczowe: nowa architektura, historyczne zamki i pałace, adaptacje zabytkowych obiektów do nowych potrzeb i funkcji.

ABSTRACT

Conservation work connected with adaptation of historic objects to new requirements and functions, in medieval castles is frequently connected with the need to introduce new volume. The leading inspiration was humility, elegance and frugality of means of expression with which the existing historic substance was treated the awareness of fragility of represented by any monument.

Key words: contemporary architecture, historic castles and palaces, adaptation of historic objects to new requirements and functions.

Prace konserwatorskie, związane z adaptacją zabytkowych obiektów do nowych potrzeb i funkcji w średniowiecznych zamkach wiążą się często z potrzebą dodawania nowych kubatur. Istotne staje się wyraźne oddzielenie autentycznej substancji zabytkowej od wprowadzanej nowej struktury. Dotyczy to obiektów zabytkowych o wyjątkowych wartościach historycznych i artystycznych, zobowiązujące projektantów do operowania archi-

---

¹ Informacja o autorze na końcu artykułu / Note about author on the end of paper.

tekturą szczególną, wynikającą z niezwykle wnikliwej analizy możliwości doboru nowych, współczesnych form, które mogłyby sąsiadować z substancją zabytkową. W ciągu ostatnich kilkudziesięciu lat zmieniają się style i manery artystyczne, ale w owych wyjątkowych działaniach za każdym razem muszą to być decyzje niezwykle odpowiedzialne, operujące formami zaliczanymi przede wszystkim do tzw. sztuki wysokiej. Dyskusje w środowiskach profesjonalnych dotyczą nowych kształtów, które mogłyby stać się ikonami architektury i pełnić rolę katalizatorów lokalnego rozwoju, przez lata podnosząc prestiż miasta. Będą nimi zapewne dzieła wybitne. *Wartość wielkich dzieł sztuki polega na tym, że dopuszczają one wiele interpretacji nie tracąc równocześnie swej tożsamości...*² Ale wieloletni spór w architekturze dotyczy estetyki. Czy nowe formy winny być neutralne, spokojne, stanowiące tło dla rozedrganej tkanki historycznej, wtedy jeszcze mocniej eksponowanej, czy wręcz przeciwnie mają być mocne, wyraziste, ekspresyjne, rozróżnione.

Potrzeba ochrony dóbr kultury jest stale sprawą niezwykle istotną. W dorobku kultury materialnej zabytki architektury i historyczne założenia urbanistyczne pełnią szczególną rolę w zachowaniu kulturowej odrębności i narodowej tożsamości.

W erze uniformizacji kultury właśnie ta kulturowa odrębność – odmienność krajobrazu, obyczajów i tradycji, unikalne wartości artystyczne zabytków architektury czy zespołów urbanistycznych lub krajobrazowych – może pełnić ważną rolę ekonomiczną. Zainteresowanie tą odrębnością jest czynnikiem wpływającym na rozwój turystyki, która jako gałąź „ekologicznej” gospodarki może i powinna przynosić znaczne zyski. Szczególną rolę w organizowaniu turystyki zorganizowanej i indywidualnej mogą pełnić zamki – założenia obronne i pałacowo – krajobrazowe. Konstruowanie nowego, atrakcyjnego programu funkcjonalnego, związanego z podejmowanymi pracami adaptacyjnymi zabytkowego zamku, wymaga szerszego spojrzenia na otaczającą go przestrzeń i powiązania funkcjonalne z obszarami położonymi w najbliższym zasięgu, lub usytuowanymi dalej, lecz mogącymi mieć istotny wpływ na powodzenie ekonomiczne zamierzonych działań. Niezbędna jest tu wnikliwa analiza lokalnych uwarunkowań, walorów krajobrazu i istniejącej w otoczeniu zabudowy, zieleni wysokiej lub konfiguracji terenu. Niezbędne jest również rozważenie wpływu zamierzonych prac na substancję zabytkową, jej otoczenie oraz możliwość zachowania lub poprawy ekologicznych uwarunkowań funkcjonowania obszaru związanego z programem działań adaptacyjnych. Warunkiem powodzenia i pożądanego ukierunkowania działań inwestycyjnych w ramach „aktywnego systemu ochrony zabytków” jest precyzyjne określenie obowiązujących zasad, które powinny być zapisane w formie prawa lokalnego.

Konieczność zachowania autentycznej substancji zabytkowej, a także tradycyjnego klimatu kulturalnego, zobowiązuje do wnikliwego przeanalizowania zakresu prac adaptacyjnych. Dotyczy to w szczególności obiektów zabytkowych o unikatowych wartościach kulturowych i artystycznych, nie oznacza to jednak całkowitego ograniczenia ingerencji współczesnej architektury w tę substancję. Na sformułowanie takiego wniosku pozwala analiza szeregu realizacji europejskich, związanych z ustaleniami Karty Weneckiej z 1964 roku, wg której *„Restauracja ... powstaje tam, gdzie zaczyna się domysł – poza tą granicą wszelkie uznawane za nieodzowne prace uzupełniające mają wywodzić się z kompozycji architektonicznej i będą nosić znamię naszych czasów.”*³ W odbytej w Krakowie w roku 2000 Międzynarodowej Konferencji Konserwatorskiej i powstałej tam Karcie Krakowskiej pojawia się dodatkowe pojęcie PAMIĘCI. Była tam również analizowana sprawa rekonstrukcji i restauracji zabytku. Wyraźnie sprecyzowano, iż każda współczesna interwencja winna być w stylach współczesnych *...Artykuł 9 Karty Weneckiej mówi, iż” (...)* *jakiegokolwiek niezbędne prace dodatkowe muszą różnić się od architektonicznej kompozycji budynku i posiadać cechy współczesności”*. Nowe prace, które mogą być

² pisał Schulz N. Ch., *Bycie, przestrzeń i architektura*, Murator, Warszawa 2000, s.114.

³ Międzynarodowa Karta Konserwacji i Restauracji Zabytków i Miejsc Zabytkowych, w: A. Żaryn, *Międzynarodowa Rada Ochrony Zabytków. Zarys działalności i wybór dokumentów*, s.119, Warszawa 1980.

*konieczne do restauracji budynku, zapewniającej jego prawidłowe funkcjonowanie oraz dla nowych budynków w zabytkowym otoczeniu, nigdy nie powinny być przeprowadzane w stylu istniejących budynków, ale współcześnie i według projektów najwyższej jakości, które są bezsprzecznie nowe i przynoszą żywą interakcję pomiędzy nowym i starym, jednak w sposób, który bierze pod uwagę również architektoniczne otoczenie budynku.*⁴

Niezbędne jest więc w odniesieniu do każdego obiektu zabytkowego indywidualne ustalenie granic dopuszczalnej ingerencji współczesnej.

Tak więc koncepcja „aktywnego systemu ochrony zabytków” stwarza szerokie możliwości działań adaptacyjnych, które mogą stanowić gwarancję powodzenia ekonomicznego i przyciągać środki kapitałowe. Napór kapitału, związany z atrakcyjnością turystyczną obszaru, w którym zabytkowy obiekt zamku stanowi istotne ogniwo w łańcuchu działań aktywizujących gospodarkę, choć pozornie może wydać się zagrożeniem, przy właściwym ukierunkowaniu działań z pewnością stanie się szansą dla zrealizowania pożądanych prac renowacyjnych i adaptacyjnych obiektu zabytkowego oraz uporządkowania i odpowiedniego zagospodarowania obszarów otaczających.

Problem dopuszczalnych granic ingerencji współczesnej architektury w substancję historyczną zamków może przybliżyć przeprowadzona w pracy analiza projektów i realizacji wybitnych architektów.

Realizacje znanego weneckiego architekta Carla Scarpy, pochodzące z lat 50. i 60., a więc wyprzedzające ustalenia Karty Weneckiej, związane z wprowadzeniem nowych funkcji do historycznych budowli, stworzyły szkołę nowego myślenia. Scarpa nigdy nie stosował analitycznej architektury, opartej o zestawienia brył geometrycznych. Raczej akceptował neoplastyczną dekompozycję przestrzeni bez odwoływania się do neoklasycyzmu.⁵ W swoich rozwiązaniach formalnych stopniowo dochodził do przetwarzania surowych form modernistycznej abstrakcji. W ostatecznym efekcie uzyskiwał zderzenie współczesnych form (modernistycznych) z tkanką historyczną, poprzez niezwykle subtelne operacje, przeprowadzane jednak w sposób szczerzy i śmiały. Uważał, że zastosowanie niewielkiej ilości zdecydowanie wprowadzonych elementów współczesnego detalu – betonowej ściany czy żelaznej belki, kraty lub wspornika pod rzeźbę – jest wystarczające. Do perfekcji doprowadzone są tu środki wyrazu, poprzez cechujące się wysokim artyzmem użycie materiałów i faktur w tworzonych kompozycjach. Silne artykułowanie współczesnego charakteru nowej tkanki wprowadzonej w historyczną substancję, poprzez precyzję i lapidarność geometrycznych kompozycji, harmonijnie skonstrastowanych z kolorytem i układem linii i form historycznych, jest dominującą cechą tych rozwiązań formalnych, niejednokrotnie zaskakujących nieoczekiwanymi decyzjami plastycznymi – perforowanie ściany działowej prostokątnymi otworami, geometrycznie skomplikowana kompozycja prostokątnych form wieńczących portal itp.⁶ Naczelnym zamierzeniem było jeszcze wyraźniejsze eksponowanie elementów i detali zabytkowych przez zderzanie form historycznych z betonem, szkłem czy stalową belką. W realizacyjnej wersji projektu wejścia do Wydziału Architektury Uniwersytetu w Wenecji (1966, 1972, 1985), mieszczącym się w klasztorze Tolentini Scarpa zastosował naturalną aplikację kamiennej bramy, która została położona na dziedzińcu, obudowana betonową kompozycją kilku stopni i częściowo zalana wodą niczym sadzawka. Ta odważna decyzja, jeszcze dziś zaskakuje

⁴ Cantacuzino Sh. *Jaka konserwacja*, s.109, w: Kadłuczka A.(red.) *Materiały Konferencyjne Międzynarodowa Konferencja Konserwatorska KRAKÓW 2000, Dziedzictwo Kulturowe Fundamentem Rozwoju Cywilizacji, 23-26 październik 2000*, Instytut Historii Architektury i Konserwacji Zabytków Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej, Kraków wrzesień 2000.

⁵ Esej Sergio Los – ucznia Carlo Scarpy – w książce :*Carlo Scarpa*, Taschen, Köln, 1994, s. 8–14.

⁶ por. przede wszystkim projektowane przez C.Scarpę wnętrza: pałacu Fondazione Querini-Stampalia w Wenecji (projekt adaptacji na muzeum 1961-1963 we współpracy z C.Maschietto), czy Fondazione Masieri w Wenecji – dokończony po śmierci Scarpy (1970-1983, we współpracy z C.Maschietto, F.Semi; a także Bank Popolare w Weronie 1973–1981 we współpracy z A. Rudi).

widza i razem z sąsiadującą betonową ścianą tworzy niepowtarzalne wejście do budynku, stanowiąc równocześnie perfekcyjną metaforę wejścia.

Owe artystyczne działania adaptacyjne średniowiecznego (XIV w.) zamku Castelvecchio w Weronie (adaptacja na muzeum w latach 1956–1964) czy Fondazione Querini-Stampalia w Wenecji (1961–1963) do dziś zaskakują nowoczesnością. Realizacje Carla Scarpy wytrzymały próbę czasu i są wciąż aktualne i świeże.⁷ Surowy beton balkonu, na którym w miejscu zetknięcia się nie istniejącego fragmentu murów gotyckiego zamku Castelvecchio z murami obronnymi, prowadzącymi na Ponte Scaligero, ustawiono konny pomnik Cangrande I della Scala z XIV wieku, przechowywany przedtem w grobowcu, zaskakuje współczesnym zderzeniem skonstruowanych brył i faktur. Uskakujący, geometrycznie „postrzępiony” fragment dachu nad tym założeniem wprowadza światło, aby można było dokładnie obejrzeć wszystkie szczegóły ceremonialnego rynsztunku, okrywającego rycerza i konia. Wszystkie działania Scarpy cechuje oszczędność środków wyrazu – ograniczenie ilości stosowanych elementów do budowania nastroju: żelazna belka podtrzymująca strop nie jest ukrywana, jest niemal demonstracyjnie eksponowana, wspornik pod rzeźbę, balustrady, czy stalowa konstrukcja lapidarium mają formy całkowicie proste, zgodne z przeznaczeniem. Betonowa ściana wbija się w gotycki portal, aby zaakcentować wejście. Prosta kompozycja linii współczesnej, asymetrycznej ślusarki okiennej, cofniętej nieco w głąb budynku, eksponuje finezję form historycznych portali i obramień okiennych.⁸ Od kilku dziesięcioleci realizacje Carla Scarpy, jego nowatorskie traktowanie problemu adaptacji zniszczonych struktur historycznych, łączenie nowych form z istniejącą tkanką zabytkową są wzorcowymi i sprawdzonymi rozwiązaniami.

Niemiecki architekt Gottfried Böhm w kilku swoich realizacjach nowych kubatur połączonych z tkanką historyczną stosuje zasadę zdecydowanego oddzielenia nowych ścian, rozwiązywanych przy zastosowaniu współczesnych materiałów – szkła, stali i surowego betonu, od murów zabytkowych. Istotny jest dla niego nastrój całego zespołu, czy to budowli średniowiecznej czy barokowego pałacu.

W latach 1962–1967 zamienił średniowieczną warownię, górującą nad małym miasteczkiem Bensberg na siedzibę władz miasta. Zachowane średniowieczne mury tworzą kompozycję, która uzupełniona została ścianami z surowego betonu. (il. 1, il. 2) Nowa architektura nosi cechy brutalizmu lat 60., w ostro załamanych betonowych ścianach wykrojone zostały poziome wstęgowe okna. To istotne dla kompozycji rozwiązanie podyktowane zostało wymogami funkcjonalnymi doświetlenia pomieszczeń administracyjnych ratusza. Nowa klatka schodowa ma formę dodatkowej nowej wieży o geometrycznie postrzępionym zwieńczeniu i bogatej fakturze betonowych ścian, rzeźbionych nagłymi, śmiałymi załamaniem. Istniejące wieże zyskały nowe przekrycia współczesnymi, strzelistymi dachami, o nie spotykanej wcześniej lekko wygiętej linii, podkreślającej współczesność formy, która w swoim klimacie nawiązuje do rozwiązań historycznych. Istotny jest tu charakterystyczny klimat przestrzeni warownego zamku i emocje, jakich doznajemy, zwiedzając ten obiekt. Nastrój tworzy zderzenie surowości faktury betonu rzeźbionego wgłębieniami uzyskanymi z szalunku, prosta geometria granitowej kostki obszernego wewnętrznego dziedzińca, stalowo-szklana konstrukcja współczesnych okien, szczególnie zaś transparentnej dużej szklanej ściany wielofunkcyjnej sali, służącej zarówno do organizacji zebrań i konferencji, jak i koncertów. Owa sala otwierając się do dziedzińca, pozwala na wyeksponowanie, przy oglądaniu jej z bliższej odległości, zachowanych w zewnętrznych murach romańskich okien biforyjnych i triforyjnych. Z dalszych ujęć perspektywicznych, zależnie od kąta obserwacji, eksponowane są aplikacje odbijających się w tafli szklanej detali historycznych. Górujące nad zamkiem wieże kamienne i betonowe, oschła, brutalistyczna stylistyka dynamicznie piętrzących się brył, wspaniale oddają nastrój warowni

⁷ Zwracam na to uwagę także: Węclawowicz- Gyurkovich E., *Współczesne interwencje w średniowiecznych zamkach Europy Zachodniej*, w: „Wiadomości Konserwatorskie” nr23/ 2008, s.94–103.

⁸ por. okna dziedzińca zamku Castelvecchio i Banku Popolare w Weronie, czy w Galerii Olivetti na placu San Marco w Wenecji.

przed kilkuset lat. Ta znakomita adaptacja obiektu zabytkowego również wytrzymała próbę czasu – obecnie, po przeszło kilkudziesięciu latach można oceniać wartość tego rozwiązania równie pozytywnie, jak przy przeżywaniu emocji związanych ze zwiedzaniem obiektu w końcu lat 60.

Il. 1. Bensberg – nowy ratusz – uzupełniająca betonowa struktura wstawiona we fragment średniowiecznej warowni. Źródło: fot. autora

Pic. 1. Bensberg – new town hall – supplementary concrete structure is put into fragment of medieval fortress. Source: photo by author

Il. 2. Bensberg – fragment nowej struktury z betonową wieżą, pełniącą funkcję klatki schodowej w ratuszu. Źródło: fot. autora

Pic. 2. Bensberg – fragment of New structure with concrete staircase tower in the town hall. Source: photo by author

To samo wrażenie odpowiedniego dostosowania się do klimatu historycznej architektury, tym razem barokowej można odnaleźć w nowym pawilonie przy pałacu w Saarbrücken, autorstwa również Gottfrieda Böhma. Barokowy pałac został zaprojektowany przez architekta Friedricha Joachima Stengla. Pawilon środkowy spłonął w XIX wieku. W projekcie restauracji i konserwacji Gottfried Böhm (1973–1983) powtórzył gabaryty pierwotnego, nie istniejącego budynku. Istotny dla całego założenia był kształt załamane go dachu i jego stalowy kolor. Po przebudowie pałac stał się siedzibą parlamentu regionu. W części środkowej zaprojektowana została sala posiedzeń. Interesująco rozwiązano sufit tej sali, przypominający iluzoryczne malowidła sklepień i kopuł barokowych, ale o geometrycznej modernistycznej stylistyce. Zwielokrotnione drobne elementy, budowane z prostokątnych listew, nałożonych na siebie, doskonale oddają atmosferę bogatego barokowego detalu.

⁹ Miasteczko Bensberg położone jest 13 km na zachód od Kolonii. Podobną formę najeżonych, połamanych pod ostrymi kątami betonowych brył zastosował w zupełnie innej skali G. Böhm w kościele pielgrzymkowym w Neviges (1963–1968); patrz: Lampugnani V. M. (red.), *Encyclopaedia of 20th – Century Architecture*, Thames and Hudson, London 1986, s. 48.

Ściany mają duże, kratkowane przeszklenia obramowane nakładającymi się w nieskończoność listwami. Gottfried Böhm, podobnie jak jego ojciec, znany architekt Dominikus Böhm twierdzą, że architektura winna być monumentalna i zarazem poetycka. Rozwiązuje swoje kreacje, dopisując je do historycznego kontekstu z perfekcyjnym wyczuciem klimatu miejsca i uszanowaniem zabytkowych detali.¹⁰

Aurelio Galfetti projekt restauracji zamku Castelgrande w Bellinzonie na południu Szwajcarii przedstawił w 1982 roku, a realizacja została ukończona w pierwszej połowie lat 90. Zamek jest usytuowany w centrum miasteczka na skale wypiętrzającej się nagle z poziomu ulic i placów na kilkadziesiąt metrów do góry. W miejscach, w których powinna być widoczna dynamicznie piętrząca się skała usunął całą wybujałą roślinność. (il. 12, il. 3). Galfetti uważał, że historyczna twierdza była sytuowana ze względów obronnych na nagej niedostępnej skale, była więc inaczej odbierana przez widza. Roślinność, która pojawiła się tu później deformowała ten obraz. Dzięki wspomnianym zabiegom restauracyjnym architektowi udało się przywrócić dawny historyczny charakter przestrzeni otaczającej twierdzę i jej sylwetę sprzed kilkuset lat.¹¹

Il. 3. Dziedziniec zamku Castelgrande w Bellinzonie z zachowaną wieżą i fragmentem murów kamiennych. Źródło: fot. autora

Pic. 3. Courtyard of castle Castelgrande in Bellinzona with remaining tower and fragment of stone walls. Source: photo by author

Il. 4. Bellinzona – widok na zamek Castelgrande z placu Del Sole. Źródło: fot. autora

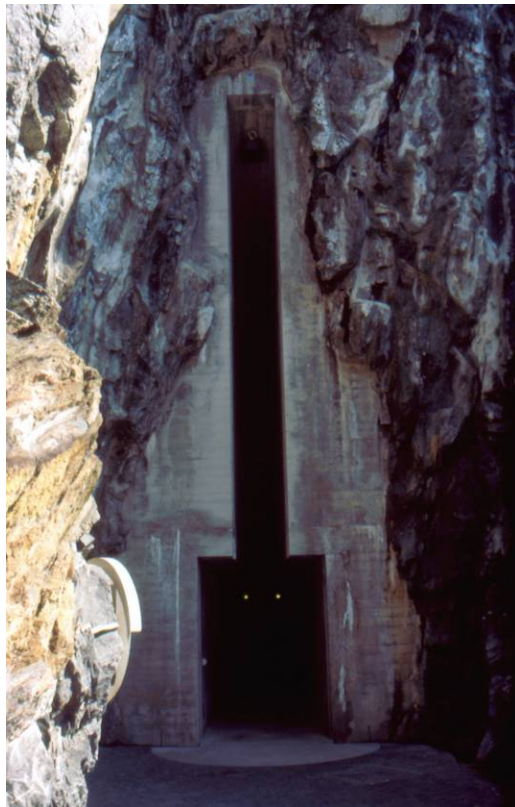
Pic. 4. Bellinzona – view toward castle Castelgrande from Piazza Del Sole. Source: photo by author

Przy Piazza Del Sole – obszernym placu, leżącym u stóp wzniesienia na którym zbudowano zamek usunięto część późniejszej zabudowy, odsłaniając szarą oczyszczoną z zieleni skałę. Pod placem zaprojektowano parking podziemny, a ustawione w narożnikach

¹⁰ patrz: Amsoneit W., *Contemporary European Architects*, Taschen, Köln 1991, s. 72, 76–77.

¹¹ patrz m.in.: *Restaurierung des Castelgrande in Bellinzona*, także *Bellinzona' s Castelgrande Swiss*, „Baumeister „1989„a także wykład Aurelia Galfettiego na Wydziale Architektury PK w Krakowie w 1991 roku.

okazałe trapezowe formy z betonu znaczą wyjścia z parkingu (il. 4). Podjęto także decyzję wybrukowania całego placu Del Sole, mając na celu integrację placu z okalającym go murem. Mury obronne nie pełnią już dzisiaj tej roli dla której zostały wzniesione, pozostając pamiątką przeszłości i emocji jaka nam towarzyszy przy odbiorze zabytków.¹² Łąka na skałach kasztelu zasiana niegdyś na polodowcowych morenach, wypełnia cały dziedzińiec wewnętrzny. Galfetti uznał, że tworzenie architektury „żyjącej” możliwe jest w rzeczywistości przez jej przekształcanie. Oprócz usunięcia drzew i krzewów narosłych na skałach drugą ważną decyzją było wprowadzenie windy, wydrążonej w skale, prowadzącej od podnóża wzgórza aż do wewnętrznego, powiększonego teraz dziedzińca zamku, ulokowanego na szczycie wzniesienia. Wejście do windy, znajdujące się niedaleko placu Del Sole zaznaczono w skale betonowym obramowaniem. Rozdarta szczelina rozszerzona ku dołowi wprowadza przechodnia w głąb skały, wyrośnięj w centrum miasteczka (il. 5). Wydrążony dalej tunel długości kilkunastu metrów prowadzi do komory sklepionej betonową półkolebką, skąd windami lub ewakuacyjną klatką schodową dotrzeć można w górę na wysokość przeszło trzydziestu metrów. Dojeżdżamy do drogi rokadowej (il. 6), z której po kolejnych kilkudziesięciu metrach docieramy tym razem spacerem do dziedzińca zamkowego. Skośne ściany i pochylnie tworzą przestrzeń zamkniętą przez nowy, prostoliniowo przebiegający mur i równocześnie mur historyczny.

Il. 5. Bellinzona – szczelina w skale z korytarzem do windy prowadzącej na szczyt zamkowego wzgórza. Źródło: fot. autora

Pic. 5. Bellinzona – rift in the rock with corridor leading to lift running to the top of castle hill. Source: photo by author

Il. 6. Bellinzona – wyjście z windy na drogę rokadową prowadzącą na dziedzińiec zamku. Źródło: fot. autora

Pic. 6. Bellinzona – exit from the lift on the road leading to castle courtyard. Source: photo by author

¹² *Castelgrande in Bellinzona*, „Detail”, 1986.

Powstało w ten sposób wnętrze otoczone prostymi ścianami z betonu przeplatającymi się z kamiennymi historycznymi bryłami. Nastroj średniowiecznej warowni został osiągnięty, poprzez połączenie elementów nowych ze starą strukturą w inną ciekawszą całość (il. 7). Stała się ona atrakcyjniejsza dla współczesnego odbiorcy. Poziome mury i niskie bryły skonstrastowano ze strzelistymi, pionowymi dominantami średniowiecznych wież, a nowa, dostosowana do miejscowych wymagań i potrzeb funkcja przyciąga turystów i mieszkańców. Obszerny, trawiasty dziedziniec z trzech stron otoczony jest obiektami kubaturowymi budowanymi z kamienia lub betonu. Zadbano o to, aby nowe formy wyraźnie wyróżnić akrylowym biało-popielatym tynkiem od historycznych ścian i wież z kamienia (il. 8). Mieszczą one muzeum zamku i ekskluzywną restaurację, kawiarnię, winiarnię. Wschodnia strona dziedzińca nie została zamknięta bryłami. Otwarto ją na wspaniały pejzaż Alp i wzgórz usytuowanych tuż nad miasteczkiem, po których pną się średniowieczne mury ku dwóm kolejnym zamkom. Na stoku południowym udało się odtworzyć istniejącą tutaj niegdyś winnicę, aby w zamkowej winiarni i kawiarniach móc serwować trunki własnej produkcji.(il. 10). Strome, wąskie schody, ciasne korytarze oraz wysoko wyniesione kominy wentylacyjne podkreślają obronny charakter średniowiecznej twierdzy, podczas gdy we wnętrzach potok spadającego z góry światła i filigranowa beczkowa konstrukcja przechodzi do lekkich kubatur i skonstrastowanych z nimi masywnych ścian betonowych.(il. 9). Zwraca uwagę wspaniale dopracowany współczesny detal. Kamienne posadzki, betonowe odwodnienia placów, metalowe kraty, betonowe ściany z małymi drobnymi otworami swoją, minimalistyczną estetyką, surowością i szorstką fakturą współgrają z kamiennym murem. Wszelkie nowe detale cechuje prostota i umiar, wprowadzane są z ogromnym wyczuciem klimatu miejsca.(il. 11). Balustrady pomiędzy zewnętrzną winiarnią, a winnicą wykonane są z cienkich cięgien ze stali nierdzewnej, przez co zdają się być niemal niewidoczne. Wiodącą inspiracją staje się pokora, elegancja i oszczędność środków wyrazu wobec zabytkowej substancji zastanej oraz świadomość delikatności tworzywa, jaki stanowi każdy zabytek, a w szczególności ten unikatowy jakimi są zamki. Proste bryły z surowego betonu i ze szkła przezroczystego lub matowego przedstawiają świat minimalizmu i modernizmu. Owe surowe geometrie jeszcze mocniej uwypuklają historyczne sąsiedztwo. Geometria już od czasów starożytnej Grecji urzekła myślicieli elegancją i pięknem swoich konstrukcji. Patrzenie w przyszłość, inspiracje i zmienność form, a nie powrót do przeszłości to hasła zwolenników takich budowli. Dla nich bryła staje się klarowna i jasna.

Il. 7. Bellinzona – dziedziniec zamku Castelgrande z widocznym wejściem do części muzealnej, w głębi budynek restauracji. Źródło: fot. autora

Pic. 7. Bellinzona – courtyard of castle Castelgrande with visible entrance to museum part, restaurant in the further plane. Source: photo by author

Il. 8. Bellinzona – w głębi zamek Castelgrande. Źródło: fot. autora

Pic. 8. Bellinzona – castle Castelgrande in background. Source: photo by author

Dość powszechne w środowisku konserwatorów jest przekonanie o konieczności „utrwalania przeszłości”. Nie został jednak wciąż rozstrzygnięty problem, gdzie jest granica zabraniająca nowych interwencji, choć przedstawione powyżej wybrane realizacje mogą je usprawiedliwiać. Wszyscy są zgodni, że nowa architektura, realizowana w sąsiedztwie zabytkowej, winna być architekturą „wysokiej próby”. Precyzja i lapidarność geometrycznych kompozycji nowych elementów harmonijnie skontrastowanych z kolorytem i układem form historycznych daje pozytywne efekty. W każdym przypadku ważny jest klimat warowni średniowiecznej i emocje jakich doznajemy odwiedzając te obiekty.

Il. 9. Hall wejściowy do części muzealnej zamku Castelgrande w Bellinzonie. Źródło: fot. autora

Pic. 9. Entrance hall to museum part of castle Castelgrande in Bellinzona. Source: photo by author

I.10. Detal odwodnienia schodów, prowadzących do zewnętrznej winiarni w zamku Castelgrande. Źródło: fot. autora

Pic.10. Detail of drainage system of stairs leading to outer winery of castle Castelgrande. Source: photo by author

Kolejnym przykładem realizacji ukończonej niedawno, bo w 2002 roku jest restauracja i rozbudowa XIX wiecznego pałacu Chantilly w pobliżu Paryża na zespół seminarny dla firmy Cap Gemini/Ernst & Young. Projektantami jest znany zespół paryskich architektów Valode & Pistre. Założenie obejmuje teren 50 ha, w którym zabytkowy pałac, budowany niegdyś przez rodzinę Rothschildów jest centralnym elementem kompozycji. Wyglądający nieco jak zamek z Disneylandu XIX wieczny pałac z niebiesko-szarymi spadzistymi dachami i narożnikowymi wieżyczkami o spiczastych hełmach oraz słoneczne beżowo-żółte ściany przywołują z pamięci historyczne francuskie zamki. Nowy obiekt jest dużo niższy, usytuowany kilkadziesiąt metrów od zabytkowej bryły. Dobudowana bryła, mieszcząca sale wykładowe, pokoje mieszkalne oraz pomieszczenia czasu wolnego jest w konwencji prostego modernistycznego budynku. Podzielona jest na dwie zasadnicze części: dwu kondygnacyjną część środkową, założoną na współśrodkowych łukach – półkolach oraz

dwie kwadratowe w rzucie bryły jednokondygnacyjne, usytuowane na zewnątrz. W nowej bryle nie ma nic z nastroju postmodernistycznego dodatku, wszystko jest proste, geometryczne z wyraźną przewagą linii poziomych, utworzonych przez trzy poziomy dachów na wewnętrznej półkukowej ścianie elewacji. Ortogonalny widok z zewnątrz ukazuje rozmieszczone symetrycznie bryły niższe jednokondygnacyjne, usytuowaną centralnie bryłę wyższą dwukondygnacyjną półkolistą, a jeszcze wyżej ponad nimi o kolejny moduł wyniesiona jest ściana bryły pałacu, gdzie wyżej ponad gzymsem wieńczącym wypiętrza się wysoki szaro-niebieski dach i wieżyczki. Historyczne sąsiedztwo wymusiło centralną ośiową kompozycję nowej formy. W środku założenia utworzono geometryczny ogród francuski. Zamknięty na rzucie koła nowy ogród niskiej zieleni poprzecinany równoległymi pionowymi ścieżkami jest w rysunku geometrycznym zaskakująco współczesny. Trudno się domyśleć, że autorzy przetworzyli założenia ogrodowe Edwina Lutyensa.

Il. 11. Winiarnia na południowym stoku wzgórza zamkowego Castelgrande w Bellinzonie z widokiem na okoliczne wzgórza i kolejne zamki. Źródło: fot. autora

Pic. 11. Winery on southern part of Castelgrande hill-side in Bellinzona with view towards surrounding hills and other castles. Source: photo by autor

Wspaniałym polem doświadczalnym są projekty teoretyczne, gdzie z góry wiadomo, że projekt nie będzie zrealizowany. Awangardowe pomysły przekraczają wówczas granice wyobraźni. Dozwolone są działania ukazujące iluzyjne wyobrażenia o epoce, z której pochodzi zamek, pojawiają się abstrakcyjne formy, które stwarzają nową jakość. Należy reagować ambiwalentnie, bo stara forma staje się formą dwojaką, gdyż jest i starym zamkiem i elementem nowej kompozycji. Nie znika wtedy problem skali, problem tradycyjnego materiału, proporcji, rytmu, starych podziałów. Na pierwszy plan wysuwa się zagadnienie najważniejsze, o którym zbyt często zapominamy – zagadnienie talentu projektanta. O tym, czy propozycje uzupełnienia starej architektury są trafne, nie zawsze decydują wypracowane reguły, często talent architekta – rzecz nieuchwytna, niedefiniowalna.

Swoistym laboratorium poszukiwania kierunków rozwiązań, zarysującym ostrzej problemy styku i współistnienia architektury z różnych epok są spotkania architektów w ramach międzynarodowych biennale i konkursów, gdzie dozwolone jest wprowadzanie nawet surrealistycznych absurdów. Weneckie Biennale są miejscem spotkań awangardowych architektów z całego świata. Dwa tematy z dziesięciu konkursowych w 1985 roku dotyczyły adaptacji do współczesnych potrzeb Rocca di Noale oraz położonych niedaleko

Werony sąsiadujących ze sobą ruin zamków Romea i Julii.¹³ Teoretyczne projekty przedstawione przez wybitnych twórców współczesnych, zaprzeczały niejako naszym wyobrażeniom o granicach dozwolonej ingerencji. Zamykanie w nadmiernie sztywne kanony podejścia do aktywizacji obiektów zabytkowych nie wydaje się być w pełni uzasadnione, jest raczej formą asekuracji, wynikającą z obaw przed popełnieniem błędów. Wiele projektów było propozycją zmiany punktu widzenia na kreację współczesną w zabytkowym otoczeniu. Te działania poddawały w wątpliwość, kazały nam się zastanowić nad naszymi dotychczasowymi poglądami. Założenie, że projekt pozostanie na papierze, burzyło bariery ograniczeń formalnych, które krępują wyobraźnię przy konkretnej realizacji. Wielokrotnie nowe formy tworzone jako modernistyczne proste kubatury, ustawiane na tle malowniczych ruin, które traktowane były jako dekoracja scenograficzna.¹⁴ Częstą funkcją było wprowadzanie sali widowiskowej, teatralnej, koncertowej, zatrzęsniętej w geometrycznych pudełkach, przekrytej zwiewnymi żaglami ustawionymi na wysokich masztach,¹⁵ a nawet zlokalizowanej w olbrzymiej bryle w kształcie czaszki, bo ongiś na dziedzińcu zamkowym znajdował się cmentarz.¹⁶

Il. 12. Zamek Castelgrande w Bellinzonie na skale pozbawionej roślinności. Źródło: fot. autora
Pic. 12. Castle Castelgrande in Bellinzona on the rock deprive of greenery. Source: photo by author

Największe dyskusje budził projekt amerykańskiego architekta Petera Eisenmana ze studentami, nagrodzony „Kamiennym Lwem”, gdzie w systemie geometrycznych tarasów, które wstawiono w ruiny zamków Romea i Julii bardziej czytelna jest ikonografia miast amerykańskich niż bajkowość ruin włoskich. Ściany i wieże opowiadają historię konfliktu

¹³ patrz: *Third International Exhibition of Architectura*, Venice, Project, Biennale di Venezia 1985, t.I i II. Venice 1985.

¹⁴ Por. projekt Marina Negri i Maria Laura Negri z Mediolanu, gdzie wpisane są w strukturę historycznych ruin zamków Romea i Julii nowe kubatury, które hipotetycznie tam istniały, ibidem t.I s.204; por. także projekt Maria Corsetti i Franca di Veroli z Rzymu adaptacji ruin zamku Rocca di Noale, gdzie dużą salę wielofunkcyjną ustawiono wewnątrz ruin na 22 betonowych kolumnach, przykrytą szklanym dachem, przez który można oglądać istniejącą wieżę, ibidem t.I, s.240; jak również projekt Rodolfo Moliny i Davida Quintanilla z Houston, którzy wprowadzili metalową „pajęczynę”, oplatającą ruiny zamku, ibidem s. 263.

¹⁵ por. projekt Stephena Tsanga z Londynu, gdzie płótna, szkła i lustra tworzą lekką, zmienną strukturę, ibidem t.I s. 268.

¹⁶ Np. projekt Wirginii Howard z Kingston, w którym proponuje odbudowę południowej wieży, a salę wielofunkcyjną zamierza zlokalizować wewnątrz ruin w kształcie dużej czaszki, nawiązując do dramatów Szekspira i tradycji teatru Globe w Londynie, ibidem s. 255.

Szekspira, prawdy i nieprawdy, życia i śmierci, rekonstrukcji i destrukcji, a przepływająca pomiędzy geometrycznymi strukturami woda jest symbolem upływu czasu. Otaczająca przestrzeń, różne wysokości brył wprowadzać mają widza w konceptualny dramat.¹⁷ W roku 1985 odnajdujemy jeszcze projekty hołdujące postmodernizmowi, gdzie wyszukiwano tradycji miejsca, symbolu, znaku, własnej interpretacji cytatów historycznych, aluzyjności. Większość działań reprezentowała jednak Nowy Modernizm, Redukcjonizm, Dekonstrukcję, fascynację nowymi technologiami. Otwartość architektury powoduje, iż obiekt, podobnie jak dzieło sztuki abstrakcyjnej może przemawiać do każdego z osobna, gdzie struktury definiują zróżnicowanie przestrzenne w sposób zdawałoby się swobodny. Jednak przy wszystkich działaniach dominuje zasada szczególnego poszanowania wartości nieprzemijających, szczególnie chronionych, jakie stanowi zabytkowa substancja. Zatem istotne staje się odnajdywanie ducha i idei architektury użyteczności publicznej, a nie ekspresyjnych wybujałych kształtów. W ciągu minionych stuleci zmieniały się potrzeby estetyczne ludzi. Historia udowodniła, że bogactwo dekoracji, drogich, ekskluzywnych materiałów była preferowana w poprzednich epokach. I wielokroć pozostałe do dzisiaj obiekty stawały się poligonem doświadczalnym wprowadzania nowych rozwiązań konstrukcyjnych, materiałowych, artystycznych. Czasami wznoszone budowle użyteczności publicznej torowały drogę wprowadzaniu nowych kierunków w sztuce, choć na początku były dla odbiorców trudnymi do zrozumienia. Tak dzieje się obecnie, kiedy proponowana prostota i redukcjonizm dla niektórych środowisk jest niewystarczająca i zubożająca. Inni odwrotnie uważają, że *prostota służy nie tylko unaocznieniu formy, kształtu, ale pozwala też na wydobywanie i ujawnienie bogactwa nieskomplikowanego piękna pustych przestrzeni...*¹⁸

Do początku XX wieku architektura budynków użyteczności publicznej opierała się na monumentalności, symetrii, racjonalizmie w kompozycji bryły, dyscyplinie i jasnym rozplanowaniu. Le Corbusier i Alvar Aalto wprowadzili asymetrię, nieregularność i dynamizm, proponując we wnętrzach prostotę, surowość i niespotykaną przez ostatnie stulecia skromność środków architektonicznych i artystycznych. W większości nowych znanych realizacji ważnych gmachów użyteczności publicznej w Europie Zachodniej przeważają formy proste, geometryczne, przez swoją skromność uniwersalne, absolutne, ponadczasowe i symboliczne, zatrzaśnięte w sześcianie, walcu, prostopadłościanie. Ową oschłą uproszczoną estetyką współczesne budynki nawiązują do modernistycznego kontekstu współczesnego miasta. Proste, rygorystyczne bryły geometryczne w architekturze przełomu XX i XXI wieku stają się bliższe abstrakcyjnej sztuce nowoczesnej niż tradycyjnym sentymentom i zapamiętanym z przeszłości skojarzeniom. Projektanci kładą nacisk na wytworność i elegancję stosując drogie i nowoczesne materiały wykończeniowe – beton, ramowe konstrukcje stalowe, płyty stalowe i aluminiowe, mleczne szkło, plexi, alabaster, drogie granity. Nowatorskie, uproszczone formy, surowość i skromność środków architektonicznych zdają się prawidłowo dostosowywać do mentalności dobrze wykształconych społeczności zachodnich.¹⁹ Już kilkanaście lat wcześniej awangardowi architekci europejscy odrzucili historyzujący sentymentalizm, bowiem *...najprostsze na pozór rzeczy i zdarzenia, w doświadczeniu codziennym zastane mogą obudzić poczucie tajemnicy niezgłębionej: czas, wolność, istnienie, przestrzeń, przyczyna, świadomość, materia, liczba, miłość, śmierć...*²⁰

W niektórych jednak rozwiązaniach pojawiają się odwołania i nawiązania do przeszłości. Często jednak owo odwoływanie do tradycji jest bardziej intelektualne niż dosłowne. Czyni tak na przykład szwajcarski architekt Mario Botta, zaliczany do grupy włoskich No-

¹⁷ Ibidem, s. 206.

¹⁸ Loegler R., *Nieskomplikowane piękno pustych przestrzeni*, „Architektura & Biznes” nr 12, 2002, s. 57.

¹⁹ Por. np. projekty: Alvaro Siza, Rafaela Moneo, Renzo Piano, Normana Fostera, Petera Zumthora, Jeana Nouvela, i inn., którzy za swoją twórczość w ostatnich latach zostali nagrodzeni Nagrodą Pritzкера, najbardziej prestiżową nagrodą dla architektów, porównywaną do Nagrody Nobla.

²⁰ Kołakowski L., *Mini wykłady o maxi sprawach*, Znak, Kraków 2009, s. 116.

wych Racionalistów²¹ wybierając najczęściej do swoich rozwiązań proste bryły geometryczne, oparte na rzucie sześciangu, prostopadłościangu, koła, bądź elipsy. Urzekające konsekwencją sterylności obiekty surowe i proste, zawsze podporządkowane geometrii, gdzie bryły są drażone, wycinane i zdawałoby się dowolnie zestawiane budują łatwo rozpoznawalny świat architekta. Oto wypowiedź Mario Botty tłumacząca jego wybór form architektury :... *Ja naprawdę wierzę, że architektura może być kreowana emocjami .Może dać duchową wartość, jaką jest cisza .Cisza jest językiem kamieni. Cisza jest dużą rzadkością we współczesnym świecie i dotychczas mogła być odnajdywana w salach koncertowych i w kościołach....*²²

Dyskusja o tym jak winna wyglądać nowa forma w historycznym kontekście wydaje się być wiecznie żywa i rozwijać nieograniczone niemal możliwości. Współczesna architektura po kontestacjach późnego modernizmu oraz postmodernistycznych i dekonstruktywistycznych poszukiwaniach dróg wyjścia z anonimowości i schematyzmu powtarzanych kształtów często kieruje się ku estetycznej filozofii **działa otwartego**, wieloznacznego, operującego sekwencją kadrów rejestrowanych w ruchu, odwołującego się do pamięci konkretnego miejsca i dopuszczającego wieloznaczne interpretacje – „*raczej oczekiwanie tego czego nie możemy przewidzieć*” niż „*przewidywanie tego na co czekamy*”²³ – jest rzeczywiście uzależniona od bogactwa środowiska w którym powstaje. Doświadczenia ostatnich trzydziestu lat w architekturze najnowszej skłaniają się zatem w kierunku indywidualnych decyzji w każdym zamierzeniu i równoczesnym wyborze rozwiązań prostych, surowych i przez to doskonałych. Nieograniczone niemalże możliwości współczesnej techniki, oferującej wyrafinowane rozwiązania konstrukcyjno – materiałowe, dające pełną swobodę kształtowania formy architektonicznej zgodne z wymogami współczesnej estetyki, wzbogacającej tradycyjny arsenał środków o finezyjne lekkie ażurowe konstrukcje, niematerialne transparentne przegrody szklane, czy też refleksyjne tafle przyjmujące aplikacje odbijających się w nich brył i detali stwarzają zupełnie nowe możliwości integracji nowej architektury z historycznym środowiskiem.

Aby nowa kreacja architektoniczna nie niszczyła i nie szkodziła istniejącej, zabytkowej substancji architektonicznej, wiele współczesnych rozwiązań skłania się ku zasadzie stosowania brył prostych, gładkich, pozbawionych detalu, na których tle wyraźnie widać rozedrganą tkankę historyczną. Wprowadzane są także duże szklane tafle, działające jak lustro, w którym zabytkowa zabudowa może się odbijać. Czasami cała przeszklona ściana znika, bo sprawiają to odbijające się w niej niebo, zieleń i chmury. Nierealność szklanego tła wydobywa jeszcze mocniej istniejącą zabudowę.

Odbiorcy architektury częstokroć oczekują nowości, akceptując różnorodność form jako harmonię i nawarstwianie, charakterystyczne dla miast rozwijających się od stuleci. Percepcja dzieła architektury za pośrednictwem wszystkich zmysłów staje się wiodącą wytyczną dla wielu współczesnych architektów. Wtedy nie jest istotne jak budynek będzie wyglądał, ale raczej jak będzie można go doświadczyć na własnej skórze, jak będzie kształtować się jego atmosfera, akustyka, temperatura, gra światła, kreująca półcienie lub wzajemnie skonstrastowane miejsca ciemne i oświetlone.²⁴ Powraca pojęcie subiektywnych odczuć w odbiorze dzieła architektury, które zostało przez modernizm odrzucone na rzecz obiektywizmu.

²¹ Oprócz Mario Botty przedstawicielami nurtu Nowego Racionalizmu są m.in.: Aldo Rossi, Carlo Aymonino, Rob i Leon Krierowie; Jencks Ch., sytuuje ten ruch w Postmodernizmie por. „Architectural Design” t.50,1980, 5-6-PostModern Classicism; także Bonenberg W., *Architektura ostatnich dziesięcioleci XX wieku*, SPA, Poznań 2001, s. 75–89.

²² Jodidio Ph., *Mario Botta*, Taschen, Köln 1999, s. 7.

²³ Eco U., *Dzieło otwarte – Forma i nieokreśloność w poetykach współczesnych*, Warszawa 1994, s. 153.

²⁴ Zwraca na to uwagę m.in. Libeskind D. *Przełom : przygody w życiu i architekturze*, Wydawnictwo Naukowo-Techniczne, Warszawa 2008.

HISTORIC CASTLES AND THE MODERNITY

Conservation works related to upgrading historic castles to new requirements is often connected with necessity of developing new structures. It seems to be important to clearly separate the authentic historic substance from created new structure. It concerns the historic buildings of unique historic and artistic values, obligating architects to use special architecture based on very detailed analysis of possibilities of selection of new, contemporary forms in relation to the historic structure. Artistic styles and manners change in recent years, but the decisions every time have to be very responsible and use the forms of so called *high art*. Discussions among professional environments mainly concern new forms possible to become icons of architecture and play a role of catalysts of local development increasing prestige of city for years. These will be surely outstanding artworks. *The value of great artworks is about permitting many interpretations without losing its identity...*²⁵ But the long-term dispute in architecture is on the aesthetics. Should new forms be neutral and strongly exposing the historic fabric by playing a role of background or on the contrary be stronger, expressive, detailed?

The need of protection of cultural heritage is very important matter. Historic architectural and urban works play a special role in material cultural output to remain cultural autonomy and national identity.

Exactly the cultural autonomy in the era of cultural unification – dissimilarity of landscape, customs and tradition – can be very significant economic factor. The interest in the dissimilarity, is a factor influencing touristic development, which should and is able to make big profits as a branch of “ecological” economy. Development of the organized and individual tourism by the castles – fortified or palace and landscape developments can be of great importance. Creating a new, attractive functional program related to adaptation works on historic castle needs broader view on the surrounding space and functional connections with the adjacent and further areas influencing economic success. Detailed analysis of local conditions, landscape features, existing buildings, greenery and profile or terrain is indispensable. It is also indispensable to consider influence of planned development on the historic substance, its surrounding and possibility of remaining and increasing ecological conditions of the investment area. The key factor to achieve the demanded direction of investments within “active system of heritage protection” is precise definition of valid standards as a local law.

The necessity of remaining the authentic historic substance and also the traditional cultural climate oblige to analyze extension of adaptation works in detail. It mainly refers to historic buildings of unique cultural and artistic values, however it does not mean full limitation of intervention of modern architecture into the historic substance. Such a conclusion is drawn on analysis of many European examples referring to establishments of the Venice Charter from 1964, as it says *The restaurant ... appears where the speculation begins – beyond this border all supplementary works acknowledged as indispensable have to derive from architectural composition and they will carry sign of our times.*²⁶ The additional notion of MEMORY appears in year 2000 during the International Heritage Protection Conference and its resultant Cracow Charter. The matter of reconstruction and restoration of heritage was analyzed there as well. It was clearly specified, that each contemporary intervention should base on modern styles ... *The article no. 9 of the Venice Charter says, that (...) whatever indispensable additional works should be different from architectural composition of building and should own the features of contemporaneity. The new, necessary for restoration of building works, facilitating its proper functioning and for new buildings in historic environment, should be never completed in style of*

²⁵ written by Schulz N. Ch., *Bycie, przestrzeń i architektura*, Murator, Warsaw 2000, page 114.

²⁶ Międzynarodowa Karta Konserwacji i Restauracji Zabytków i Miejsc Zabytkowych [w:] A. Żaryn, *Międzynarodowa Rada Ochrony Zabytków. Zarys działalności i wybór dokumentów*, page 119, Warsaw 1980.

*the existing buildings, but modernly and with the highest quality projects, unquestionably new and bringing vivid interaction between the new and the old, but in the way considering also architectural surrounding of building.*²⁷

However, individual definition of acceptable modern intervention is indispensable in reference to each historic building.

So, the concept of „active system of heritage protection” makes wide capabilities of adaptation operations, which can be a guarantee of economic success and attract capital funds. The pressure of capital related to touristic attractiveness of the area, where castle seems to be apparently a threat, it would be a chance for realization of renovation and adaptation works on historical building and proper redevelopment of surrounding areas by appropriate direction activities.

The problem of acceptable limits of modern architecture introduction into historical castles can be specified by analysis of projects and realizations of great architects.

Realizations of well-known venetian architect Carl Scarpa, from 50's and 60's, so preceding establishments of the Venice Charter and related to development of new functions in historical buildings, have created a new concept of thinking.

Scarpa never used analytic architecture based on composition of geometrical solids. He rather accepted neo-artistic decomposition of space without references to neo-classicism.²⁸ He has come to transformations of pure modern abstraction little by little. He was getting a combination of contemporary (modern) forms and historical substance as a final effect, by very subtle operations carried out bravely and sincerely. He considered, that using a little amount of definitely introduced elements of modern detail – concrete wall or steel beam, crate or support under sculpture – is sufficient. Means of expression are brought to perfection by using highly artistic materials and textures for his works. Strong articulation of modern character of the new developments extending the historical buildings is dominant feature of this formal operations (many times surprising by unexpected artistic decisions – perforation of partition wall with rectangular openings, geometrically complicated composition of rectangular forms at the top of portal), by precision and conciseness of geometrical compositions, harmoniously contrasted with colors and linear scheme of historical forms.²⁹ Main intention was more clarified exposition of historical elements and details by contrasting historical forms with concrete, glass or steel beams. In his final version of project of entrance to Department of Architecture of University in Venice (1966, 1972, 1985), located in cloister Tolentini, Scarpa used natural application of stone gate, which was laid down in courtyard, built in by concrete composition of several steps and partly flooded as pond. This brave decision, even nowadays surprises a spectator and creates unique entrance to the building with adjacent concrete wall, being also perfect metaphor of entrance.

Those artistic activities of adaptation of medieval castle (14th century) Castelvecchio in Verona (adaptation for museum in years 1956–1964) or Fondazione Querini-Stampalia in Venice (1961–1963) are surprisingly modern until today. Realizations of Carl Scarpa have sustained test of time and are still actual and fresh.³⁰ Pure concrete of balconies surprises by modern contrast of solids and textures, where previously kept in a tomb,

---

²⁷ Cantacuzino, Sh., *Jaka konserwacja* page 109 [w:] Kadłuczka A. (red.) Conference Materiale from International Conservation Conference KRAKÓW 2000, *Dziedzictwo Kulturowe Fundamentem Rozwoju Cywilizacji*, 23rd-26th October 2000, Instytut Historii Architektury i Konserwacji Zabytków Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej, Cracow, September 2000.

²⁸ Essay Sergio Los – student of Carlo Scarpa – in book: *Carlo Scarpa*, Taschen, Köln 1994, pages 8–14.

²⁹ First of all designed by C. Scarpa interior of Palace Fondazione Querini-Stampalia in Venice (project of adaptation for museum 1961–1963 in cooperation with C. Maschietto), or Fondazione Masieri in Venice – completed after Scarpa's death (1970–1983, in cooperation with C. Maschietto, F. Semi ; also Bank Popolare in Verona 1973–1981 in cooperation with A. Rudi).

³⁰ I also call : Węclawowicz-Gyurkovich E. *Współczesne interwencje w średniowiecznych zamkach Europy Zachodniej*, in: *Wiadomości Konserwatorskie* no. 23/2008, pages 94–103.

mounted monument Cangrande I della Scala from 14th century was put in the place of contact between non-existing walls of castle Castalvecchio with bailey leading to Ponte Scaligero. Geometrically “tattered” fragment of roof covering the place, introduces light to see all details of ceremonial gear on the knight and horse. All artistic works of Scarpa are characterized by frugality of artistic expression – limitation of amount of used elements for creating a specific mood: steel beam supporting ceiling is not hidden, but ostentatiously exposed, console supporting the sculpture, balustrades or steel construction of lapidarium have pure forms, appropriate to use. The concrete wall is driven in Gothic portal to accent the entrance. Simple modern composition, asymmetrical windows, softly moved back into the building exposes finesse of historical portals and window framing.³¹ Realizations of Carl Scarpa, with his innovative approach to the problem of adaptation of destroyed historical structures and jointing modern forms with existing historical substance, are proved and exemplary since several decades.

German architect Gottfried Böhm in his several projects of new structures jointed with historical fabric uses principle of separating new walls made of modern materials – glass, steel and pure concrete, from historical walls. General climate of the entire project is important for him, apart if it is medieval or baroque building.

In period 1962-1967 he has transformed medieval fortress, dominating over town of Bensberg, into the seat of local authorities.

The preserved medieval walls were supplemented by pure concrete walls (pic. 1, pic. 2). New architecture is in 60's brutality style, with sharply folded concrete walls and punched horizontal ribbon windows. Such important for general composition solution was imposed by requirements of sufficient lighting of administration rooms in town hall. The new staircase has form of additional tower with geometrical tattered top and rich texture of concrete walls sculptured by unexpected and brave deflections. The existing towers have new modern and steeple roofs with unique softly bend profile, underlining its modernity referring to historical forms. The important is characteristic spatial climate of fortress and emotions we can experience watching the building. The specific climate is created by collision of pure texture of concrete sculptured by natural formwork cavities, simple geometry of granite floor of the inner courtyard, steel and glass construction of modern windows, particularly huge transparent glass wall of conference room. The room, opened onto the courtyard, exposes by closer look some preserved *biforis* and *triforis* in outer walls. Historical details reflected in glass panels are exposed depending on the angle of observation from further perspective. Dominating over the castle stone and concrete towers, cold and brutal style of dynamic solids, suit the climate of fortress superbly. This outstanding adaptation of historical building has also sustained the test of time – presently after over few dozen years, the value of project is still similar to the original emotions experienced during visits in the 60's.³²

The same expression of appropriate reference to historical architecture, baroque in this case, comes from new pavilion at palace in Saarbrücken by Gottfried Böhm. The baroque palace was designed by Friedrich Joachim Stengl. The middle pavilion was burned down in the 19th century. Gottfried Böhm used in his restoration and conservation project (1973–1983) overall dimensions of the non-existing building. The specific shape and steel colour of roofing was very important for the entire project. After reconstruction the palace has become seat of the regional parliament. Conference room was planned in the middle part. The very interesting is the ceiling with illusion of vault paintings and baroque dome, but in modern and geometrical style. The multiplied little elements constructed of rectangular overlapping boards superbly return atmosphere of rich baroque detail. Walls have

³¹ comp. windows of courtyard of the Castalvecchio castle and bank Popolare in Verona, or in Gallery Olivetti on San Marco square in Venice.

³² The town of Bensberg is located 13 km west of Köln. Similar form of sharp, broken concrete solids G. Böhm used in other scale in church of Neviges (1963–1968); see in: Lampugnani V. M. (red.), *Encyclopaedia of 20th – Century Architecture*, Thames and Hudson, London 1986, page 48.

big, densely divided windows framed by overlapping boards. Gottfried Böhm, similarly to his father, well-known architect Dominikus Böhm say, that the architecture should be monumental and poetical at once. He solves his projects adding new structures to historical context with perfect feeling of the sense of place and respecting historical details.³³

Aurelio Galfetti presented in 1982 his project of castle Castelgrande in Bellinzonia in southern Switzerland, and the completion took place in the early 90's. The castle is situated in the centre of town, on the rock surprisingly rising from streets and squares up to several dozen meters of height. He removed some greenery in the important places for viewing purposes of the rock (pic. 12, pic. 3). Galfetti considered, that historical fortress was situated because of some defensive aspects, so the perception was rather different. The greenery which appeared later was only deforming the image. Due to such restoration operations, architect brought back historical character of surrounding space and silhouette of the fortress.³⁴

At the large square called Piazza Del Sole, laying at the feet of castle hill, a part of the buildings from later period was removed exposing grey, deprived of greenery rock. The underground parking was designed below the castle and grand trapezoidal forms of concrete mark the entrance (pic. 4). It was also decided to pave the entire square Del Sole, to integrate the square with surrounding wall.

Presently, the walls does not function, as it was planned and remain just a souvenir from the past and emotions accompanying us by visiting monuments.³⁵ A meadow on the rocks of castle, once sown on post-glacial moraines, fills the entire inner courtyard. Galfetti considered creation of "living" architecture possible in reality by its transformations. Besides removing trees and shrubs grown on rocks, the second important decision was to introduce a lift hollow in rocks, running from the foot of the hill, to the enlarged presently courtyard of the castle located on the top of hill. Entrance to the lift, situated nearby square Del Sole, was marked in rock by concrete framing. The rift torn to the bottom introduces passer-by into the rock raising in the town centre (pic. 5). A few dozen meters long tunnel leads to chamber vaulted by concrete half-pipe and further up by the lifts or evacuation staircase to the height of over 30 meters. We are getting to road (pic. 6), further walking to the castle courtyard. Slanting walls and ramps create space enclosed by the new, straight line wall and simultaneously historical wall.

This created an interior surrounded by straight walls made of concrete and alternate historical stone solids. Climate of the Middle Ages was achieved by connecting new elements with the old structure in the more interesting entirety (pic. 7). It has become more attractive for modern receiver. Horizontal walls and low solids were in contrast with medieval steeples, vertical dominants of medieval towers and the new, adjusted to local requirements and needs function, attracts tourists and inhabitants. Large, grassy courtyard is surrounded by stone of concrete buildings. It was also clearly distinguished - new forms from historical walls and stone towers – by white-grey acrylic plaster (pic. 8). There is castle museum, exclusive restaurant, café and winery. Western part of courtyard was not enclosed. It was surrounded by magnificent view of Alps scenery and hills nearby the town with medieval walls raising up to another two castles. On the southern slope it was successful reconstruction of formerly existing winery to serve in castle's winery and café home production drinks (pic. 10). Narrow and steep stairs, tight corridors and high ventilation chimneys underline defensive character of the medieval fortress, while in the interiors light beam and delicate round construction changes into light and contrasting massive concrete walls (pic. 9). The well rounded modern detail pays attention as well. Stone floor, concrete draining system of squares, steel crates, concrete walls with little openings

³³ see in: Amsonit W., *Contemporary European Architects*, Taschen, Köln, 1991, page 72, 76–77.

³⁴ see in.: *Restaurierung des Castelgrande in Bellinzona, takže Bellinzona' s Castelgrande Swiss*, „Baumeister“, 1989., and also lecture of Aurelio Galfetti at Department of Architecture PK in Cracov in 1991.

³⁵ *Castelgrande in Bellinzona*, „Detail“ , 1986.

harmonize with the stone wall by minimalism, purity and rough texture. All modern detail are simple and moderate, introduced with great feeling of climate of the place (pic. 11). Balustrades between outer winery and vineyard are made of stainless steel, so they seem to be invisible. The leading inspiration is humility, elegance, thriftiness of artistic means against historical existing structure and finally consciousness of gentleness of historical buildings, particularly the unique historical castles. Simple solids made of pure concrete with transparent or matte glass are representing the world of minimalism and modernism. Such pure geometry is even more exposing the historical heritage. The geometry, even since the ancient Greece, bewitched many thinkers by elegance and beauty of construction. Looking in future, inspirations and variability of forms, but not return to the past, are motto for followers of such buildings. For them, the solid becomes clarified and clear.

The belief of necessity of „protecting the past” is quiet common within the environment of heritage conservators. The problem, what exactly is the limit of modern intervention is not solved yet, however the presented above realizations can justify it. Everybody agrees, that the new architecture, developed in direct neighborhood of historical structures should be architecture of “high standard”. Precision and conciseness of geometrical compositions of the new elements harmonizing and contrasting with coloring and structure of historical forms give some good positive results. The climate of medieval fortress and emotions we can experience while visiting such buildings is important in each case.

Another example of recently developed project, in year 2002, is restoration and expansion of the 19th century castle Chantilly nearby Paris for the function of seminary center for Cap Gemini/Ernst & Young company. The building was designed by team of Parisian architects Valode & Pistre. The project covers area of 50 hectares with historical palace of family Rothschild in the center of spatial composition. The 19th century castle, looking a bit like the Disneyland castle, with gray and blue steep roofs and cornering pointed towers and sunny yellow and beige walls recalls some historical French castles. The new building is much lower, situated few dozen meters from the historical building. The built-up part with lecture rooms, apartments and leisure rooms is developed in style of simple modernistic building. It is divided into two main parts: two-story middle part composed on shape of circle and arc, and two rectangular one-story buildings situated outside. There is no post-modernistic additions at all, everything is simple, geometrical with advantage of horizontal lines created by three levels of roofing on the inner facade on the shape of arc. The orthogonal view from outside shows symmetrically disposed solids of semicircular two-story building, centrally situated higher building and higher wall of the palace where over the top cornice dominate gray-blue roof and towers. The historical context forced axial composition of the new structure. Geometrical, French garden was created in the middle of project. The new garden planned on the shape of circle, cut by parallel paths is geometrically very modern. It is hard to recognize, that the authors transformed garden projects of Edwin Lutyens.

The magnificent experimental area are theoretical projects, beforehand known as non-realizable. The avant-garde ideas go beyond limits of imagination. Concepts showing illusionary imagination of the epoch the castle comes from, with abstractive forms are acceptable and create some new qualities. We should respond ambivalently, because the old structure becomes two-fold form of the old castle and element of new composition. However, the problem of scale, traditional material, proportions, rhythm and historical divisions remains. The ability of architect becomes the most important. This imperceptible and indefinable talent often decides whether the proposal of expanding historical architecture is appropriate.

Specific experimental lab for searching solutions and solving problems of junction and coexistence of architecture from different periods are architectural meetings during international biennale and competitions, where even surrealistic absurdities are allowed. The Venice Biennale is a meeting place for architects from all around the world. Two out of

ten competitions in year 1985 were related to problems of adaptation for present needs of Rocca di Noale and situated nearby Verona ruins of the castle of Romeo and Juliet.³⁶ Theoretical projects presented by prominent designers practically denied our imagination of limits of acceptable interference. Putting the elicitation of historical buildings into very rigid canons seems to be not fully justified, rather it is a form of security deriving from anxiety of making mistakes. Many projects were proposals for changing the point of view on modern creation in the historical environment. These activities called into the question our previous opinions. The assumption, that the project remains on the piece of paper destroyed formal limitations restraining imagination during specific realization. New forms were created as modernistic simple cubatures situated in the foreground of picturesque ruins treated only as decoration in stage design.³⁷ It was often practiced to introduce such functions as auditorium, concert hall put into the geometrical box covered by ethereal sails on high masts³⁸ and even situated in huge solid in the shape of skull, because someday there was a cemetery on the castle courtyard.³⁹

The most discussions were raised by project of American architect Peter Eisenmann in cooperation with students, awarded by "Stone Lion", which put into the ruins of castle of Romeo and Juliet system of geometrical terraces representing more American iconography than fabulous character of Italian ruins.

Walls and towers tell the story of Shakespeare's conflict, true and false, life and death, reconstruction and deconstruction, and flowing water between geometrical structures is a symbol of passage of time. The surrounding space, different heights of solids have to involve a spectator in conceptual drama.⁴⁰ In 1985, we can still find some projects following postmodernism, looking through tradition of place, symbol, sign, own interpretation of historical citations, allusiveness. Majority of activities were vested with New Modernism, Reductionism, Deconstruction, fascination of new technologies. Openness of architecture causes, that the building, similarly to abstractive artwork can appeal individually to everybody, where structures define spatial diversity in freely. However, all activities are dominated by the rule of particular respect for eternal values, particularly protected, such as historical substance. Therefore it is important to find a spirit and idea of public architecture, but not expressive exaggerated shapes. Aesthetic needs of people have changed during last ages. History proved, that richness of decoration, expensive, exclusive materials was preferred in previous ages. The remaining buildings have become proving ground for introduction of new construction, materials, artistic elements. Sometimes, public buildings traced a road for new direction in art, however at the beginning they were difficult to understand for spectators. It is happening presently in this way, when the proposed simplicity and reductionism is insufficient and lessening for some environments. Others consider in opposition, that *the simplicity is only for demonstration of form, shape and facilitates extracting and disclosing uncomplicated beauty or empty spaces...*⁴¹

Until the beginning of the 20th century, architecture of public buildings based on monumental forms, symmetry, rationalism in solid composition, discipline and clear planning.

³⁶ see: *Third International Exhibition of Architectura*, Venice, Project, Biennale di Venezia 1985, vol. I and II. Venice 1985.

³⁷ comp. project by Marina Negri i Maria Laura Negri from Milan, where new cubature is added to the historical structure of ruins of the Romeo i Juliet castle, probably existing in the place, *ibidem* vol. I page 204; comp. also project by Mario Corsetti and Franco di Verola from Rome of adaptation historical ruins of castle Rocca di Noale, where bid auditory was situated inside ruins on 22 concrete, covered by glass roof with the view towards existing tower, *ibidem* vol. I, page 240; as well as project of Rodolfo Molina and David Quintanill from Houston, who introduced steel „spider web” entwining ruins of the castle, *ibidem* page 263.

³⁸ comp. project by Stephen Tsang from London, where cloths, glass and mirrors create light, variable structure, *ibidem* vol. I, page 268.

³⁹ For example project by Wirginia Howard from Kingston, proposing reconstruction of southern tower, and multifunctional room located inside ruins in the shape of big skull, referring to dramas of Shakespeare and tradition of theater Globe in London, *ibidem*, page 255.

⁴⁰ *ibidem*, page 206.

⁴¹ Loegler R., *Nieskomplikowane piękno pustych przestrzeni*, „Architektura & Biznes” no. 12, 2002, page 57.

Le Corbusier and Alver Aalto introduced asymmetry, irregularity and dynamism, proposing in interiors simplicity, purity and rare in recent ages modesty of architectural and artistic means. In majority of known new realizations of public buildings in Western Europe, simple, geometrical, universal by its modesty, absolute, timeless and symbolic, cubic, roller forms are in majority. Contemporary buildings refer to modernistic context of contemporary city by such cold simplified aesthetics. Simple and rigorous geometrical forms in architecture of the turn of 20th and 21st century become closer to abstractive modern art, than to sentiments and memories from the past. Designers put an emphasis on elegance using expensive and modern finishing materials – concrete, steel frame construction, steel and aluminum plates, milky glass, plexi, alabaster, expensive granite. Innovative, simplified forms, purity and modesty of architectural means seem to adjust properly to mentality of well-developed western societies.⁴² European architects of avant-garde, few dozen years ago, refused historical sentimentalism, because ... *seemingly the most simplified things and events, in daily experience can arouse sense of fathomless secret: time, freedom, existence, space, reason, consciousness, matter, number, love, death...*⁴³

However, references to the past appear in some projects. The reference to tradition is often more intellectual than literal. This is practiced in this way by Swiss architect Mario Botta, classified as a one of Italian New Rationalists⁴⁴ choosing for his projects simple geometrical forms based on plane of cubic, rectangle, circle or ellipse. Fascinating by consequence of sterility, pure and simple buildings, always subordinated to geometry, where solids are hollow, cut off and freely composed create recognizable world of the architect. Mario Botta explains his choice of architectural forms in such way: ... *I really believe, that architecture can be created by emotions. It can give such a spiritual value as silence. The silence is the language of stones. The silence is rarity in modern world and so far it could be found in concert halls and churches...*⁴⁵

The discussion on appearance of new forms in historical context seems to be actual forever and developing unlimited possibilities. Modern architecture, after contestations of late modernism and postmodernism and deconstructive search for exit from anonymity and conventionalism of repeatable shapes, is often directed towards aesthetic philosophy of **open artwork**, ambiguous, using sequence of recorded movement frames, referring to memory of particular place and allowing ambiguous interpretations – *rather expecting what we cannot predict than predicting what we cannot expect*⁴⁶ – is really dependent on richness of environment it appears in. Experiences of last 30 years in modern architecture incline towards direction of individual decisions on each intention and simultaneous choice of simple and pure solutions, so perfect by the way. Unlimited possibilities of modern engineering, offering exquisite construction and materials, giving full freedom of creation of architectural form according to requirements of modern aesthetics, enriching traditional set of solutions by finessed light fine constructions, transparent glass divisions or reflective panels absorbing reflexes of solids and details, create completely new possibilities of integration of new architecture with historical environment.

In order to create new architecture not destroying and harming the existing historical architecture, many contemporary projects incline towards using simple forms, smooth, deprived of detail, being a background for historical buildings. There are big glass panels introduced to reflect historical architecture as in a mirror. Sometimes the glass wall disap-

⁴² comp. for example Project of: Alvaro Siza, Rafael Moneo, Renzo Piano, Norman Foster, Peter Zumthor, Jean Nouvel, and others, who were awarded by the most prestige Pritzker Prize (compared to Nobel Prize) in recent years.

⁴³ Kołakowski L., *Mini wykłady o maxi sprawach*, Znak, Cracow 2009, page 116.

⁴⁴ Except Mario Botta, representatives of New Rationalism are: Aldo Rossi, Carlo Aymoni-no, Rob and Leon Krier; Jencks Ch., recognizes this style in Postmodernism comp. „Architectural Design” vol. 50, 1980, 5-6-PostModern Classicism; also: Bonenberg W., *Architektura ostatnich dziesięcioleci XX wieku*, SPA, Poznań 2001, pages 75–89.

⁴⁵ Jodidio Ph., *Mario Botta*, Taschen, Köln 1999, page 7.

⁴⁶ Eco U., *Dzielo otwarte – Forma i nieokreśloność w poetykach współczesnych*, Warsaw 1994, page 153.

pears because of the reflections of greenery and clouds. Unreality of the glass background underlines strongly the existing buildings.

The receivers of architecture are often expecting newness, accepting diversity of forms as a harmony and layer characteristic for cities developing for ages. Perception of architectural artwork becomes a main guideline for many contemporary architects. Then, it is not important how the building is going to be, but rather how it is going to be individually experienced, how its climate, acoustics, temperature, light creating half-shadows and contrasting dark and light places are going to be.⁴⁷ The notion of subjective feelings returns in experiencing of architectural artwork refused by modernism on favor of objectivism.

BIBLIOGRAFIA

- [1] Amsoneit W., *Contemporary European Architects*, Taschen, Köln 1991.
- [2] *Bellinzona' s Castelgrande Swiss*, "Baumeister" 1989.
- [3] Bonenberg W., *Architektura ostatnich dziesięcioleci XX wieku*, SPA, Poznań 2001.
- [4] *Castelgrande in Bellinzona*, w: Detail, 1986.
- [5] Eco U., *Dzieło otwarte – Forma i nieokreśloność w poetykach współczesnych*, Czytelnik, Warszawa 1994.
- [6] Jodidio Ph., *Mario Botta*, Taschen, Köln 1999.
- [7] Kadłuczka A. (red.) Materiały Konferencyjne Międzynarodowa Konferencja Konserwatorska KRAKÓW 2000 *Dziedzictwo Kulturowe Fundamentem Rozwoju Cywilizacji*, IHAiKZ, PK, Kraków 2000.
- [8] Kołakowski L., *Mini wykłady o maxi sprawach*, Znak, Kraków 2009.
- [9] Lampugnani V.M., *Encyclopaedia of 20th – Century Architects*, Thames & Huston, London 1986.
- [10] Libeskind D., *Przełom : przygody w życiu i architekturze*, Wydawnictwo Naukowo – Techniczne, Warszawa 2008.
- [11] Loegler R., *Nieskomplikowane piękno pustych przestrzeni*, Architektura & Biznes nr 12, 2002.
- [12] Los S. (wstęp), *Carlo Scarpa*, Taschen, Köln 1994.
- [13] Schulz Ch.N., *Bycie, przestrzeń i architektura*, Murator, Warszawa 2000.
- [14] *Third International Exhibition of Architecture Venice – Project*, Biennale di Venezia, t. I i II, Venice 1985.
- [15] Żaryn A., *Międzynarodowa Rada Ochrony Zabytków. Zarys działalności i wybór dokumentów*, Warszawa 1980.

---

⁴⁷ It is noticed by Libeskind D., *Przełom : przygody w życiu i architekturze*, Wydawnictwo Naukowo- Techniczne, Warsaw 2008.

O AUTORZE

Architekt, członek SARP, prawa twórcy MKiSz, autor i współautor kilkudziesięciu realizacji architektonicznych w Polsce oraz kilkudziesięciu witraży w Polsce, Japonii, Tasmanii, członek grupy malarskiej MALARCH, autor wielu publikacji na temat architektury najnowszej.

AUTHOR'S NOTE

Architect, member of SARP, creator's license MKiSz, author and co-author of several dozen architectural realizations in Poland, Japan, Tasmania, member of painter's group MALARCH, author of many publications on the most recent architecture.